

ФОЛЬКЛОРИСТИКА

УДК [349.22+340.141:398.91]

DOI <https://doi.org/10.26661/2414-9594-2019-1-21>

ВІДОБРАЖЕННЯ ЕЛЕМЕНТІВ СКЛАДУ ЗЛОЧИНУ В БАЛАДНІЙ ТВОРЧОСТІ КИЇВЩИНИ

Нікольчук І.

Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України

nova_nikalawa@ukr.net

Ключові слова:

усна народна творчість, балада, звичай, склад злочину, суб'єкт, об'єкт, суб'єктивна сторона, об'єктивна сторона, Київщина.

У статті проаналізовані елементи складу злочину, що відображені в баладах Київського регіону; розглянуто тексти балад та схарактеризовано конкретні життєві історії крізь призму морально-правових засад родинного та громадського життя. Окрім появи у баладах нових мотивів (періоду XVI–XIX століть), деякі тексти зберегли в сюжетах елементи давніх звичаїв та обрядів, зокрема й часів матріархату. У текстах балад знаходимо відображення звичаєво-правових норм за допомогою положень сучасної правознавчої науки. Майже кожен сюжет балади містить розповідь із трагічним закінченням, що свідчить про наявність елементів кримінального права. Тексти балад розглянуті з позиції складу злочину та вияву в них елементів складу злочину.

Вагоме значення для висвітлення норм звичаєвого права має баладний фонд. Балада – це жанр усної народної творчості, який містить норми етики людських відносин, пропагує свободу і справедливість, вірність та чесність, водночас засуджує гноблення, зраду та підступність, а також звичайно ж здійснення тяжких злочинів.

Актуальність дослідження полягає у значній соціальній ролі балад та розгляді в них проблемних аспектів тогочасного соціуму. Баладам як фольклорному жанру найбільше властива суспільна проблематика, зокрема конфліктні ситуації. З огляду на вказане, жанр балад найтісніше переплітається із нормами кримінального звичаєвого права. Детальний розгляд структури текстів пісень свідчить про істотну подібність зображених драматичних та трагічних подій із нормами права: у сюжетах творів послідовно зафіксовано умови, причини й санкції (покарання) щодо злочину чи певного діяння. Крім того, актуальність тематики даної публікації визначається такими чинниками:

- трагічність реальних ситуацій, які описані в баладах, розкриває їх дидактичний характер, з огляду на що їхня функція передбачає запобігання фатальним діям, несправедливості, асоціальним вчинкам та виховання у людини гуманності й слідування нормам суспільного співіснування;
- відображення й оцінювання реальних подій, описаних у фольклорі, залежало від унормованої суспільством моделі того чи іншого часового періоду;
- драматичні історії у баладах є відображенням долі конкретних людей у контексті життя громади.

Метою статті є розкриття у загальних рисах специфічних особливостей складу кримінальних злочинів, що відображені у народних баладах Київщини.

Об'єктом дослідження виступають народні балади.

Предметом дослідження є опис у баладах карних кримінальних дій (злочинів).

Методологія дослідження передбачає використання як загальнонаукових (аналіз, синтез, індукція, дедукція), так і спеціальних історичних методів, зокрема історико-генетичного, історико-порівняльного, історико-типологічного й історико-системного.

Стан дослідження теми передбачає звернення до історії вивчення балад Київщини. Зазначене питання розглядають вітчизняні науковці вже понад 100 років. Наприкінці XIX століття “народні пісні про отруєння зміною отрутою” розглядав у “Київській старовині” М. Сумцов [12]. Серед дослідників розгляданого питання на початку XX століття слід виокремити К. Квітку [5] й Ц. Неймана [6]. Окремі публікації цих науковців стосуються відображення у баладах злочинної діяльності певних осіб, зокрема у родинному колі. У радянський період дослідженням українських балад займалися О. Дей, А. Іваницький, А. Ясенчук [1, 2, 4], Г. Нудьга [9]. Наразі (2000–2010-ті рр.) до цього питання звертаються І. Нікольчук [8], А. Нешина [7], Г. Пахомова [11] та інші вчені-етнографи.

Новизна статті полягає у спробі систематизації й узагальнення відомостей про українські народні балади певного регіону (Київщини) у контексті наявності в них відомостей про кримінальні злочини. Такий підхід характеризується своєю мультидисциплінарністю, оскільки перебуває на межі кількох наук – історії, етнографії та правознавства.

Практична значимість публікації полягає в тому, що її матеріали можуть бути використані у ході підготовки монографій, публікацій та дидактичних матеріалів (тексті лекцій, практичних занять зі студентами) з різних питань етнографії, фольклористики, історії України, історії права, соціальної психології тощо.

Щоби простежити звичаєво-правовий аспект у текстах балад, необхідно розглянути їх у розрізі кримінального права та дослідити склад злочину, оскільки більшість балад містить у собі певну

фактологічну базу, що вказує на злочин. Правова наука визначає злочин як небезпечне діяння (дія або бездіяльність), учинене людиною, яка є суб'єктом злочину, і склад злочину – як сукупність елементів – об'єктивних та суб'єктивних ознак, що відтворюють певне суспільне небезпечне діяння (дія або бездіяльність). До складу злочину входять такі елементи, як суб'єкт, суб'єктивна сторона, об'єкт, об'єктивна сторона. Об'єкт злочину – це суспільні відносини, блага та інтереси, життя, здоров'я, воля чи гідність людини, власність, довкілля, громадська безпека та ін., яким у процесі вчинення злочину завдається шкода або виникає загроза заподіяння шкоди. Об'єктивна сторона – це форма поведінки людини (дія або бездіяльність), за допомогою якої здійснюється посягання на об'єкт злочину. Суб'єкт злочину – особа, яка вчинила злочин. Суб'єктивна сторона злочину характеризує внутрішню сторону злочину, тобто ставлення особи до своєї дії (або бездіяльності), яку вона вчинила, вина (умисел чи необережність), а також місце, час, спосіб, обставини, наслідки злочину.

Об'ємний масив баладних сюжетів розкриває драматизм або й трагічність наслідків від любовних стосунків, а особливо у шлюбі, стосунків із нелюбом або ненависною жінкою. Основним мотивом скоєного злочину стає знищення нелюбої, немілої людини. Сюжети таких текстів переважно створені на основі реальних подій. У давнину батьки нерідко

вибирали пару для своєї дитини без її згоди. Однак критерії їхнього вибору, на перший погляд, нібито й благородні, визначалися насамперед матеріальними (заможність) чи соціальними (статус службовця) факторами, натомість особисті почуття чи симпатії дитини щодо їхнього обранця практично не враховувалися.

Згідно із текстами балад, такі життєві історії могли закінчуватися трагічно. Причиною такого явища – обирання пари батьками – була соціальна нерівність. Батьки таким вибором задовольняли свої матеріальні амбіції, однак, нехтуючи почуттями, прирікали своїх дітей на нещасливе подружнє життя [8, с. 57]. Сильні за характером особистості в таких ситуаціях чинили опір, ішли на конфлікт із батьками або наважувалися на самогубство. На Київщині побутувала балада “Ой коло млина, ой та коло броду”, у якій ідеться про те, що дівчина наклала на себе руки через вибір для неї пари без її згоди на те. Зустрівши парубка-нелюба, вона сідає до нього в човен. Морська хвиля накриває нещасну й забирає її у водну безодню. Хлопець намагається врятувати кохану – “Не хочу дяки, ні жодної плати, // Хочу тебе, дівко, за дружину взяти!...” [1, с. 118], – однак та протривить, мовляв, не може вийти заміж за нього, бо не кохає: “Ой краще буду в морі потопати, // Не хочу з тобою на рушничку стати...” [1, с. 118].

Об'єкт	Об'єктивна сторона	Суб'єкт	Суб'єктивна сторона
Життя дівчини Устини.	Насильницьке примушення батьків своєї доньки Устини взяти шлюб із нелюбом.	Батьки Устини.	Вина – з необережності доведення до самогубства.

У баладі “Пила, пила Чимериха на меду” розкрито цікаву, однак доволі типову в жорстокому соціумі того часу ситуацію. Мати пропила свою доньку, віддавши її заміж за нелюба. Дівчина втікає від чоловіка, однак той її наздоганяє і прагне повернути додому: “Як догоню сивим коньом на полю, // Витолочу чорний терен тобою” [1, с. 134].

Вона усвідомлює, що ситуація безвихідна, тож на очах у немілого встромляє собі в серце гострий ніж: Як приклала до серця, так і вліз.
– Ой тепер же, мій миленький, я твоя,
– Бери мене, мій миленький, на коня... [1, с. 134].

Об'єкт	Об'єктивна сторона	Суб'єкт	Суб'єктивна сторона
Життя дівчини.	Мати продала свою доньку нелюбому їй чоловіку.	Мати дівчини Чимериха. Нелюбий чоловік.	Вина – з необережності. Мотив – повернути силою дівчину додому.

Балади містять й тему покарання (“саморозправу”) чоловіка над дружиною і навпаки. Сюжети творів такого характеру насичені винятковим драматизмом [9]. Так, у баладі “Напалю я нову хату сирими дровами, гей” ідеться про жорстоке вбивство дружини. Переживаючи матеріальні негаразди, чоловік вирішує трохи забути й розважитися із молодого дівчиною, незважаючи на те, що вдома на нього чекає дружина і новонароджена дитина.

Однак потенційна коханка відмовила йому в близькості, мотивуючи тим, що в нього є дружина, і він повинен її позбутися. Чоловік здійснює злочин попри наявність малої дитини та вмовляння нещасної не вбивати її:

Ой я прийшов до домочку, став ножа гострити, гей!
Його жінка, як голубка, почала просити...

– Не ріж мене, мій миленький,
Підожди годину, гей!

Ой поки я погодую малую дитину [2, с. 193].

Об'єкт	Об'єктивна сторона	Суб'єкт	Суб'єктивна сторона
Життя дружини.	Нанесення смертельних ножових поранень дружині.	Чоловік. Коханка чоловіка.	Вина – умисне вбивство. Мотив – виконання забаганки коханки. Мета – вбивство жінки через бажання перелюбу.

Поки злочинець намагався приховати сліди вбивства (полоскав ніж у річці), до місця злочину прибігла мати вбитої та побивалася над дочкою, питаючи, в чому її провина. За таке вбивство волосний суд зазвичай призначав покарання у вигляді ув'язнення. Схожий сюжет містить балада “Пішов Яків та й до вдівоньки, до нової хати”, розповідає про чоловіка,

Об'єкт	Об'єктивна сторона	Суб'єкт	Суб'єктивна сторона
Життя дружини	Нанесення смертельних ножових тілесних ушкоджень дружині за намовлянням коханки.	Яків та його коханка.	Вина – умисне вбивство. Мотив – перелюбство чоловіка. Мета – коханка намовила чоловіка, щоб вийти за нього заміж.

У текстах балад на тему наглої смерті вірної дружини відсутні елементи звичаєвого права – злочин та покарання. Наприклад: чоловік працює в полі або перебуває на війні, а прийшовши додому, виявив свою дружину мертвою. Тут присутній **оціночний (описовий) аспект** – жінка народила дитину, сповила її та й померла. Чоловік страждає за коханою:

Ой боже мій милостивий,
Візьми мої воли в ярмі,
Ой а соху в сирій землі,
Верни мою милу ко мні [2, с. 59].

Громада в таких випадках лише констатує трагічний випадок, однак не розслідує справу та не шукає винних, бо ситуація очевидна.

Однією із цікавих тем, розкритих у текстах балад, є кровозмішення – інцест. Такі балади засновані на нормах патріархального укладу родини. За текстами цих творів, герої нерідко завчасно дізнавалися про родинні зв'язки й уникали кровозмішення. Однак у часи війн, набігів загарбників, інших політичних, соціальних чи стихійних катаклізмів брати й сестри (інші близькі родичі протилежної статі) могли опинитися на тривалий час далеко один від одного, а через багато років, при зустрічі, не впізнати один одного і вступити в інтимні зв'язки. Е. Пара визначає

Об'єкт	Об'єктивна сторона	Суб'єкт	Суб'єктивна сторона
Гідність та честь синів та дочки.	Полубовний неусвідомлений зв'язок матері з сином та сестри з братом (інцест).	Матір.	Вина – з необережності. Самогубство сестри й брата. Мотив – запобігання осуду громади.

Сестра із братом, щоби уникнути громадського осуду й сорому, ідуть до броду топитися (в іншому варіанті балади – ідуть до лісу, щоб їх роздер дикий звір). І в такій формі отримують покарання за скоєння (чи намір скоїти) злочину [7, с. 135–147]. Ще один приклад теми інцесту знаходимо в баладі “У Києві на

який убив свою дружину через намовляння коханки. Щоб приховати вбивство, коханка радить чоловікові підпалити хату, але підступні плани вбивць-перелюбників вчасно викрила й покарала громада: Уже ж тую жінку Яковину уже поховали, А Якова з тею удовою три кати катали [2, с. 201].

інцест як: “Незаконний зв'язок між особами, які перебувають у родинному, кровному зв'язку між собою” [10, с. 140–159]. Отже, інцест – це сексуальний зв'язок між братом і сестрою (рідними чи двоюрідними), матір'ю та сином, батьком і дочкою, а також між іншими близькими членами родини. Зазвичай через такий зв'язок народжувалися діти з фізичними вадами. Цей зв'язок засуджувався громадою, а порушників звичаєвих норм щодо кровозмішення спільнота проганяла, засуджувала чи карала священика, який обвінчав нечестиву пару.

Про такі випадки свідчать тексти балад “Молодая удова”, “Ой що ж вона за верба”, які побутували на Київщині. У них ідеться про жінку-вдову, яка народила двох синів та пустила їх у воду. Через багато років вона пішла до річки набрати води й зустріла на кораблі двох молодих парубків. З одним хотіла одружитися сама, а за другого видати доньку. Однак коли дізналися про родинний зв'язок, то перетворилися на квітку. Так у тексті інтерпретується покарання порушників закону:

Ой удова ж й удова,
Дурна ж твоя голова:
За старшого сина йдеш,
За меншого доч даєш [2, с. 34].

ринку”. Історія оповідає про шинкарку, яка видала свою дочку за чумака, який хизувався своїми статками. Як виявилось, – за брата: Да бодай попи пропали, – Брата й сестру звінчали [2, с. 36].

Коли молодята довідалися про це, то вирішили спокутувати гріх:
Ходімо, сестро, ярами,

Розвіємося цвітами...
Будуть люде цвіти рвать,
Із нас гріхи ізбирають [2, с. 36].

Об'єкт	Об'єктивна сторона	Суб'єкт	Суб'єктивна сторона
Честь та гідність сестри й брата.	Полубовний зв'язок між сестрою і братом.	Матір.	Вина – з необережності.

В архівних справах волосних судів не згадано про розгляд подібних справ. Очевидно, за таку провину в більшості випадків люди карали себе самі, не чекаючи ні суддівського вироку, ні осуду людей [14]. Не менш цікавим та пізнавальним є мотив соціальної нерівності між братом та сестрою, характерний для балад. Вплив на внутрішні взаємини в родині засновані на понятті вільної громади. Як зауважив О. Дей: “Якщо в баладах давнішого походження брат – найвірніший захисник сестри (ця родинна традиція була здобутком матриархату), то в новіших під впливом суспільної дійсності з'являється тема відчуження багатого брата від убогої сестри, заможної сестри від бідної” [2, с. 15]. Таку нерівність спостерігаємо у баладі “Усі гори зеленіють”. У творі використано художній прийом персоніфікації: бідна сестра – перепілка, а жайвір – її брат. Сестра-вдова

проситься в прийми до свого багатого брата. Вона обіцяє разом з дітьми догоджати йому. Від такого становища страждають також її діти, які йдуть скаржитися на могилу батька:

Вставай, вставай, тату, з ями,
Горе жити коло мами [2, с. 396].

Тут наявний **оціночний (описовий) аспект** – безжальність рідного брата до сестри, страждання жінки та її дітей від узурпаторства свого родича.

У піснях “Жила вдова на Подолі” [2, с. 429] та “Ні на кого я не жалію, – на свого татонька” [2, с. 449] простежуємо мотив корисливості родичів, які заради збагачення нехтують родинними зв'язками. Так, у другому з названих творів батько віддає насильно заміж свою дочку за нелюба-розбійника, який згодом топить свою дружину в річці, щоб вона не розповіла про його злочиння в громаді.

Об'єкт	Об'єктивна сторона	Суб'єкт	Суб'єктивна сторона
Життя Галі та її родини.	Убивство родини Галі та втоплення її в річці.	Чоловік-розбійник.	Вина – умисне вбивство дружини. Мотив – заволодіння майном родини дружини. Мета – знищення свідка (дружини).

Тогочасна криміналістика мала доволі високий рівень розвитку й була спроможна на вирішення широкого кола проблем, що виникали в громаді чи в родині. Найпоширенішими були злочини проти особистості, сім'ї, а також моральні й майнові правопорушення. У баладах виявлено такі кримінальні проступки: убивство (утоплення) дружини за зраду; отруєння чоловіка за недотримання шлюбної клятви тощо. Покарання за зраду також виявлялося в систематичному побитті чоловіком своєї дружини, про що свідчать рішення волосних судів Київської губернії.

Трагічність реальних ситуацій, відображених у баладах, несе в собі певний повчальний характер, з огляду на що їхня функція полягає у першочерговому запобіганні фатальним діям, несправедливості, асоціальним учинкам та вихованні в людини гуманності. Оцінювання реальних подій, які описувалися у фольклорі, залежало від життєвої моделі певного часового періоду. Кожна родинна історія в баладі – це відображення долі окремої людини, громади або ж суспільства загалом.

Отже, розглянувши тематику елементів складу злочину, відображених у баладах Київщини, ми дійшли таких **висновків**:

– Рівень розробки проблеми, яка досліджується, є недостатнім, що зумовлено специфічністю проблеми, потребами у здійсненні глибоких етнографічних досліджень, а також аналізі текстів пісень, які збереглися лише на папері, а не у народній

пам'яті. Наш власний внесок у дослідження тематики елементів складу злочину, відображених у баладах Київщини, полягає у розгляді їх у сукупності таких компонентів, як об'єкт, суб'єкт, об'єктивна й суб'єктивна сторони злочину.

– Балади мають безпосередній зв'язок із народним звичаєвим правом, розкриваючи наслідки негативних стосунків у шлюбі, зумовлених насильницьким характером цього шлюбу. Сюжети таких текстів переважно створені на основі реальних подій (убивство чоловіка, дружини, дітей чи інших родичів). Досить розповсюдженою тематикою балад є самогубство, що зазвичай також пов'язане із нерівним шлюбом, а також з іншими соціально негативними явищами (випадковим інцестом тощо). Балади містять тему покарання (“саморозправу”) чоловіком дружини й навпаки. У багатьох випадках злочину передувала подружня зрада.

– Разом із тим варто відзначити, що оскільки перша аналізована балада (“Ой коло млина, ой та коло броду”) пов'язана з морем, за походженням вона зовсім не київська, але досить поширена в різних регіонах. Зазначене, зокрема, може бути зумовлене рухом населення між окремими місцевостями у пошуках кращої долі, наслідком чого стала поява на північних землях України “морської” тематики. З іншого боку, образ моря може бути гіперболою, вжитою в художньому значенні. Водночас для всіх регіонів України спільною є тема сімейного узурпаторства, яка призводила до

трагічних наслідків, зокрема вбивства членів однієї родини.

– Істотними є регіональні особливості в зображенні злочину та ставлення до нього громади в різних регіонах Київщини. В окремих регіонах балади містять досить докладний опис правових норм того часу, а в інших – відсутні елементи звичаєвого права, тобто злочин та покарання, натомість наводиться лише оціночний (описовий) аспект. Розповсюджені випадки, коли громада лише констатувала трагічний випадок, але не розслідувала

справу та не шукала винних, оскільки ситуація була очевидною (крадіжка тощо). Не завжди протиправні дії були карними відповідно до тодішнього кримінального законодавства, у багатьох регіонах Київщини вони супроводжувалися громадським осудом, що водночас переходив від покоління до покоління. Зокрема, згадане стосується різних проявів соціальної нерівності, у яких не було складу злочину (розбіжності в майновому статусі між братом і сестрою тощо).

ЛІТЕРАТУРА

1. Балади: Кохання та дошлюбні взаємини / упоряд. О.І. Дей, А. Ю. Ясенчук (тексти), А. І. Іваницький (мелодії). Київ : Наук. думка, 1987. 464 с.
2. Балади: Родинно-побутові стосунки / упоряд. О. І. Дей, А. Ю. Ясенчук (тексти), А. І. Іваницький (мелодії). Київ : Наук. думка, 1988. 513 с.
3. Гнатюк В. М. Пісня про покритку, що втопила дитину. *Матеріали до української етнології*. 1919. Т. 19. С. 249–256.
4. Дей О. І. Українська народна балада Київ : Наук. думка, 1986. 263 с.
5. Квітка К. В. Українські пісні про дітозгубницю. *Етнографічний вісник*. 1926. № 2. С. 73.
6. Нейман Ц. Г. Малорусская баллада о Бондаривне и пане Каневском. *Киевская старина*. 1902. Т. 42. С. 347–390.
7. Нешина А. Ю. Традиционные и новые баллады об инцесте. *Вестник МГУ. Филология*. 2001. № 3. С. 135–147.
8. Нікольчук І. Мотив злочину як складова звичаєвого права у баладній творчості Київщини. *Міфологія і фольклор*. 2016. № 3–4(21). С. 56–60.
9. Нудьга Г. А. Українська балада (з теорії та історії жанру). Київ : Дніпро, 1970. 257 с.
10. Пара Э. Инцест. *Психология любви и сексуальности* / П. Бюрне, Э. Пара, Ж. Корразе. Москва : Искусство XXI век, 2006. С. 140–159.
11. Пахомова Г. М. Звичаєве право : навч. посіб. Київ : НАУ, 2003. 51 с.
12. Сумцов Н. Ф. Народные песни об отравлении змеиным ядом. *Киевская старина*. 1893. Т. 43. С. 241–261.
13. Франко І. Жіноча неволя в руських піснях народних І. *Франко. Твори: у 50 т.* Т. 26. Київ, 1980. С. 110–153.
14. Чорнобай О. Л. Основи комунікативної культури юриста : навч. посіб. Львів : Ліга-прес, 2014. 364 с.

ELEMENTS OF THE CRIME ARE REFLECTED IN BALLADS OF THE KYIV REGION

Nikolchuk I.

M.T. Rylsky Institute of Art Studies, Folklore Studies and Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine

In this publication actus reus elements which are displayed in ballads of the Kiev region are analyzed. The article analyzes the ballad texts and describes concrete life stories through the prism of the moral and legal foundations of family and social life. In addition to the appearance of new motives in ballads (the period of XVI-XIX centuries), some texts retained elements of the ancient customs and rituals, in particular, the times of matriarchy. In the ballad texts, the reflection of custom-legal rules was found through the provision of modern jurisprudence. Almost every plot of the ballad contains a narrative with a tragic ending, indicating the presence of elements of criminal law. Genre specificity on the ballad of Kyiv region was characterized by the author. The formula of the crime based on modern law science was found out in the ballad too. Ballad is a genre of folklore that contains the rules of human relation ethics, promotes freedom and justice, loyalty and honesty. At the same time ballad blames oppression, treason, cunning and committing crimes. In order to trace the customary legal aspect in ballad texts, they are analyzed in terms of criminal law and the crime is investigated, since most ballads contain a certain factual basis pointing to a crime. A significant proportion of ballads in plots have the motive and the composition of the crime, indicating that they have a strengthened customary-legal aspect. Some works are devoid of such an element and indicate only the material or social position of the hero (heroes).

Key words: folklore, ballad, custom, crime, subject, object, subjective side, objective side, Kyiv region.